

“BOBURNOMA”DA ISHLATILGAN O’LCHOV BIRLIKLARINING LEKSIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATLARI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15634379>

Sayyora Shodmonova

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD dotsent.

Qarshi davlat texnika universiteti

E-mail: sayshodmonova71@gmail.com

Tel: (95) 322-00-04

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Boburnoma” asarida ishlatilgan o’lchov birliklarining leksik va sintaktik xususiyatlari o’rganildi. Ularning grammatik roli, tarjimadagi ifodalanish usullari va madaniy qiymati tahlil qilindi. Tarjimada ishlatilgan yondashuvlar misollar asosida solishtirildi.

Kalit so’zlar

O’lchov birliklari, Boburnoma, tarjima, leksika, sintaksis.

“THE LEXICAL AND SYNTACTIC CHARACTERISTICS OF MEASUREMENT UNITS EMPLOYED IN THE ‘BOBURNOMA’”

Annotation

This article explores the lexical and syntactic features of measurement units used in the “Baburnama.” It analyzes their grammatical roles, translation strategies, and cultural significance. Different translation approaches are compared based on textual examples.

Key words

Measurement units, Baburnama, translation, lexicon, syntax.

«ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ТЕКСТЕ “БАБУРНАМЫ”»

Аннотация

В данной статье рассматриваются лексические и синтаксические особенности единиц измерения, использованных в «Баburnаме». Анализируются их грамматическая роль, способы перевода и культурное значение на основе текстовых примеров.

Ключевые слова

Единицы измерения, Баburnома, перевод, лексика, синтаксис.

“Boburnoma” – tarixiy, adabiy va tilshunoslik nuqtai nazaridan bebaho manba boʻlib, unda XV–XVI asr oʻzbek tilining boyligi, stilistik imkoniyatlari va leksik tarkibi namoyon boʻladi. Ushbu asarda uchraydigan **oʻlchov birliklari** (masofa, hajm, ogʻirlik, vaqt va h.k.) oʻsha davr madaniyati, iqtisodiyoti va kundalik hayotining aksidir. Mazkur maqolada “Boburnoma”dagi oʻlchov birliklarining **leksik va sintaktik xususiyatlari**, ularning ingliz tiliga tarjima jarayonida yuzaga kelgan muammolari va semantik tafovutlari tahlil qilinadi. “Boburnoma”da ishlatilgan oʻlchov birliklari oʻsha davr Turkistoni va Hindiston hududida amalda boʻlgan **mahalliy birliklar** asosida ifodalangan: *gaz, baliq, farsang, man, tanob* va boshqalar. Masalan: “*U rayatdin har yili yigirma ming man gur fotiha qilur erdilar.*” – Bu yerda “**man**” – ogʻirlik birligi boʻlib, u turli mintaqalarda farqli miqdorni bildirgan (taxminan 3–4 kg yoki undan koʻproq). Bu birliklar **archaik** va **dialektal** tusga ega boʻlib, bugungi zamonaviy oʻzbek tilida qoʻllanilmaydi, ammo tarixiylik, mahalliylik va madaniy belgilarni saqlab qolgan. Oʻlchov birliklari har bir tilda muayyan miqdoriy tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladigan nominal birliklardir. Ular til tizimida **leksik birlik** sifatida faol qatnashib, sonlar bilan bogʻliq mazmunlarni, hajm, ogʻirlik, masofa, vaqt va boshqa oʻlchovli kategoriyalarni ifoda etadi. Leksik jihatdan oʻlchov birliklari koʻpincha **substantivlar** (otlar) sifatida namoyon boʻladi: *metr, litr, kilogramm, gaz, tanob, man* kabi. Tilshunoslikda oʻlchov birliklari **terminologik leksika** doirasida oʻrganiladi, chunki ular aniq, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy faoliyat sohalarida ishlatiladigan maxsus birliklardir. Ularning oʻziga xosligi shundaki, ular **abstrakt miqdorni** ifodalab, boshqa soʻzlar bilan semantik bogʻlanishda **mantiqiy oʻlchov** vazifasini bajaradi (Kadyrova, 2020). Leksik jihatdan oʻlchov birliklarini quyidagicha tasniflash mumkin:

-Fizik birliklar: *metr, kilogramm, litr, sekund*

-Anʼanaviy birliklar (milliy-madaniy): *gaz, tanob, man, farsang, baliq*

-Sof matematik birliklar: *yuz, ming, yarim, chorak*

-Vaqt birliklari: *soat, kun, oy, yil*

-Maydon va masofa birliklari: *kvadrat metr, tanob, gaz, farsang*

“Boburnoma” asarida koʻproq **anʼanaviy (mahalliy)** oʻlchov birliklari uchraydi, chunki u asar XV–XVI asrda yozilgan boʻlib, oʻsha davrdagi real hayot, iqtisodiy faoliyat, harbiy yurishlar va kundalik ehtiyojlar bilan bogʻliq birliklarni aks ettiradi. Bu birliklar zamonaviy oʻzbek tilida kam ishlatiladi yoki tarixiy birlik sifatida saqlanib qolgan. Masalan: “*U rayatdan har yili yigirma ming man gur fotiha*

qilur erdilar.” Bu misolda “**man**” – og’irlik birligi bo’lib, o’zbek tilining tarixiy leksikasiga mansub.

O’lchov birliklari o’z semantikasi jihatidan **miqdoriy, nisbiy va obyektiv** ma’lumot beradi. Masalan, “*bir tanob yer*” iborasida *tanob* – yer maydoni miqdorini bildiradi, ammo u joy va davrga qarab o’zgaruvchan bo’lgan. Bu esa o’lchov birliklarining **semantik relavitizmi** (nisbiyligi) mavjudligini ko’rsatadi. Ba’zi birliklar esa **polisemantik** xususiyatga ega. Masalan, *balig* so’zi *balandlik o’lchovi* ma’nosida ishlatilgan holda boshqa sohalarda esa hayvon nomi sifatida ishlatilishi mumkin. Bu esa kontekstga bog’liq semantik aniqlikni talab qiladi. O’lchov

birliklari o’zida **madaniy kodni** ham mujassam etgan. Masalan, *gaz* yoki *tanob* birliklari – Markaziy Osiyoda asrlar davomida ishlatilgan agrar terminlar bo’lib, faqat leksik emas, balki axborot ham beradi (Rustamov, 2012). Bunday birliklarni tarjima qilishda ularning **tarixiy-etnografik** leksik ekvivalenti emas, balki **madaniy anglanishi** muhim ahamiyat kasb etadi. “Boburnoma” matnida ayrim o’lchov birliklari **synonimik qatorlarda** yoki **variant shakllarda** ham uchraydi. Masalan, *farsang* so’zining ekvivalenti sifatida *mil*, *yo’l*, *safar* so’zlari bilan semantik yaqinlik mavjud. Bu birliklarning tarixiy semantikasi ularning boshqa tillarga tarjimasida noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin. O’lchov birliklari leksik birlik sifatida tilning funksiyalarini birlashtiradi. “Boburnoma”da uchraydigan tarixiy birliklar **nomlovchi, miqdoriy va madaniy tilning leksik boyligi** va **tarixiy qatlamini** aks ettiradi. Ularni o’rganish nafaqat tilshunoslik, balki **madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik** uchun ham muhim nazariy asos bo’lib xizmat qiladi. O’lchov birliklari har bir til tizimida nafaqat leksik, balki **sintaktik birlik** sifatida ham muhim o’rin tutadi. Ular gapda **sonlar, predmetlar yoki harakatlar bilan bog’liq miqdoriy ma’lumotlarni ifodalashda** vosita bo’lib xizmat qiladi. Sintaktik nuqtayi nazardan, o’lchov birliklari odatda **ot turkumiga** mansub bo’lib, **son bilan birikib** qatnashadi va turli **gap bo’laklari** funksiyasini bajaradi (masalan, ega, to’ldiruvchi, aniqlovchi, hol, kiritma birlik). O’lchov birliklari turli sintaktik rollarda ishtirok etadi: Bu holatda o’lchov birliklari harakat obyekti sifatida ifodalanadi. Masalan: *U ikki man gur olib keldi.* (gapda “man” – og’irlik birligi to’ldiruvchi sifatida ishtirok etmoqda) . O’lchov birliklari miqdoriy aniqlik bilan harakatning qanday yoki qanchalik sodir bo’lganini ko’rsatadi. *U bir farsangcha yurdi.* Bu yerda “farsangcha” – masofa bildiruvchi **hol bo’lagi**. Son bilan birikib, o’lchov birliklari

aniqlovchi rolida bo’lishi mumkin. *U besh tanob yer sotib oldi.* “Besh tanob” – o’lchov birlikli sonli birikma sifatida o’zini aniqlab turibdi. Ayrim hollarda o’lchov birliklari mustaqil ega yoki kesim bo’lib keladi, ayniqsa umumiy so’zlashuvda yoki statistik ifodalarda. *Bir gaz mato yetarli bo’ldi.* Bu yerda o’lchov birligi – ega sifatida qatnashmoqda. O’lchov birliklari ko’pincha **son + o’lchov birligi** ko’rinishidagi

ikki komponentli birikmalarni tashkil qiladi. Ular tilda **kvantifikatsiyalovchi** (miqdorlovchi) modelda qo'llanadi: **[Son + O'lchov birligi] + [Ot]:** *U ikki tanob yer oldi. Biz bir necha man bug'doy yig'dik.* Bunday birikmalar sintaktik jihatdan **aniqlovchi – aniqlanuvchi** munosabatini aks ettiradi. Unda o'lchov birligi **miqdor ko'rsatkichini aniqlab**, aniqlanayotgan ot bilan yaqin semantik aloqada bo'ladi. O'zbek tilida o'lchov birliklari odatda **postpozitsion** ya'ni, son ortidan keladi: *U uch gaz mato sotib oldi.* Ingliz tilida esa odatda **prepozitsion** tartib qo'llaniladi: *He bought three meters of cloth.* Bu yerda "three meters" – miqdor + o'lchov birlik ko'rinishida kelib, "of" predlogi bilan aniqlanuvchi so'zga bog'lanadi. Bu ikki tilda o'lchov birliklarining **sintaktik joylashuvi va konstruksiya modeli** turlicha bo'lsa-da, har ikkisida ham **o'lchov birligi** sonli ma'lumotni aniq ifodalovchi **aniqlovchi komponent** rolini bajaradi. O'lchov birliklari grammatik jihatdan **ko'plikda** yoki **birlikda** qo'llanadi. Lekin ular har doim ham sonning morfologik shaklini qabul qilmaydi: *-U bir man gur oldi.* → birlikda . *-U uch man gur oldi.* → "man" o'zgarmaydi (yoki ayrim hollarda: "uch manlar" – tarixiy nutqdan) Bunday holatlar tilning **normativ qoidalar** va **uslubiy qatlamiga** bog'liq bo'lib, adabiy tilda odatda birlik shakli saqlanadi. "Boburnoma" asarida o'lchov birliklari ko'p hollarda **to'ldiruvchi yoki hol** sifatida qatnashgan bo'lib, ularning gapdagi o'rni va vazifasi aniq belgilangan. Masalan: *"Har bir tanob yerda o'n man bug'doy unur edi."* Bu yerda "tanob" – **hol**, "man" esa **to'ldiruvchi** vazifasida ishlatilgan. Tarjimada esa bu birliklar quyidagicha aks etgan: *"From each tanob of land, ten man of wheat was harvested."* Sintaktik struktura o'zgargan bo'lsa-da, semantik vazifasi saqlanib qolgan. O'lchov birliklari til sintaksisida **mustaqil va birikmali** tarzda qo'llanilib, gapda **miqdoriy, holiy, aniqlovchi** funksiyalarni bajaradi. Ular gapda **to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi** yoki **ega** sifatida ishtirok etadi. "Boburnoma" singari tarixiy matnlarda o'lchov birliklarining sintaktik qurilishi nafaqat til strukturasi, balki tarixiy tafakkur va madaniy tafsifni ham aks ettiradi. Shuning uchun bu birliklarni tahlil qilish sintaktik qonuniyatlar bilan birga, **tarixiy kontekstni** ham hisobga olishni talab qiladi. O'lchov birliklari ko'pincha **son+birlik** tuzilmasida ishlatiladi va gapda **to'ldiruvchi, aniqlovchi**, kam hollarda **egalik** funksiyasini bajaradi. *"Besh yuz kishilik sipoh bilan bir farsangcha yurub, o'sha qal'aga yetildi."* → Bu yerda "bir farsangcha" – **masofa bildiruvchi aniqlovchi** bo'lib, fe'l (yurub) bilan bog'langan. Ushbu birliklar gapda ko'pincha **sifatlashuv** va **aniqlashuv** rollarini bajaradi. O'zbekchadagi **mahalliy o'lchov birliklari** ingliz tiliga ko'chirilganda bir necha yondashuv kuzatiladi: To'g'ridan-to'g'ri ekvivalent bilan *"One farsakh ahead was a village."* Bu yondashuvda tarjimon *farsakh* (farsang) so'zini o'ziga xos, tushuntirishsiz qoldirgan. *"He went for about 3 miles (a farsakh)."* Bunda *farsang* so'zining taqribiy zamonaviy ekvivalenti – *3 miles* – ko'rsatilgan. *"A man (a*

traditional unit of weight in Central Asia) of sugar was given." Bu usulda soʻzning tarixiy-ma'naviy yuklamasi saqlanadi. **O'zbekcha:** "To'rt yuz man qand Buxorodan kelturdilar." **Inglizcha:** "They brought four hundred mans of sugar from Bukhara." Bu misolda **man** og'irlik birligi bo'lib, tarjimada *mans* deb transliteratsiya qilinib, izohsiz keltirilgan. Bu esa **o'quvchida noaniqlik** tug'dirishi mumkin. **O'zbekcha:** "U joydan besh farsang yurib, Hind daryosiga yetildi." **Inglizcha:** "After traveling five farsakhs, he reached the Indus River." Bu yerda *farsakh* (farsang) ham transliteratsiya qilinib, asliga yaqin qoldirilgan. Bunda **madaniy konnotatsiya** saqlangan, ammo aniq masofa haqida tushuncha bermaydi. "Boburnoma"dagi o'lchov birliklari **faqat miqdoriy tushunchani emas**, balki **madaniy, tarixiy, leksik** ahamiyatga ega. Ular tarjimada **tushunarli, aniq va madaniy mos** tarzda berilishi zarur. Shuningdek, sintaktik jihatdan ham ularning gapdagi o'rni va grammatik funksiyasi tarjima paytida hisobga olinishi lozim. Mahalliy birliklar transliteratsiya, ekvivalent yoki izohli tarjima orqali yetkazilishi mumkin, har bir usulning o'z afzallik va kamchiliklari mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bobur, Z.M. *Boburnoma*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2008.
2. Thackston, W.M. *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. – Oxford University Press, 2002.
3. Alpatov, V.M. *Istoriya lingvisticheskix ucheniy*. – M.: Editorial URSS, 2001.
4. Kadyrova, D. *Tarixiy o'zbek tilida o'lchov birliklari*. – "Filologiya masalalari" jurnali, 2020.
5. Xudoyberganov, X. *Til va tarjima muammolari*. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.